

pitanja *praktičnog* značenja za njegovu generaciju (II, 351). Takav pragmatički zadatak postavio je Toynbee i sebi. Radeći na svom djelu, našao je utješan odgovor u svojoj zabrinutosti za sudbinu zapadne civilizacije. Što se tiče rezultata u traženju osnovnih zakona i ciljeva povijesnog razvoja, Toynbeejev kapacitet napora i znanja (uza svu veličanstvenost, impresivnost, pa i poetičnost koncepcija) nije — zbog toga što je bio pogrešno usmjeren — donio odgovarajućih znanstvenih rezultata.

Nikša Stančić

V. I. FREJNZON, Borba hrvatskoga naroda za nacionalniju svobodu, Moskva 1970, str. 382.

Knjiga Vladimira Izraelovića Frejnzona, suradnika Instituta slavjanovedenja i balkanistiki Akademii nauk SSSR, obrađuje — prema podnaslovu — »uspon oslobodilačkog pokreta od g. 1859—1873«, njegovu »historiju, ideologiju, političke stranke«. Spomenuto razdoblje doista je jedna zatvorena cjelina koja počinje s obnovom političkog života nakon pada Bachova apsolutizma i završava s revizijom hrvatsko-ugarske nagodbe. Osnovno obilježje daje mu borba za politički okvir, unutar kojega bi hrvatski narod osigurao sebi mogućnost daljnjega nesmetanog razvoja, pa državopravna problematika, pojava političkih stranaka i njihova idejna podloga utiskuju svoj pečat svemu tadašnjem zbivanju u hrvatskom društvu. Ekonomska, socijalna i kulturna pitanja podređena su toj osnovnoj političkoj komponenti historijskog razvoja koja je, doduše, i sama rezultat određenoga ekonomskog i socijalnog stanja, ali pored toga zavisi o nizu izrazito političkih momenata kao što su teritorijalna razdrobljenost hrvatskih zemalja i dugotrajna neizvjesnost o državopravnom preuređenju Monarhije. Autor je zbog toga težište svog izlaganja s pravom položio na prikaz dviju osnovnih ideoloških struja u tadašnjem hrvatskom političkom životu koje on naziva »austroslavizam i jugoslavizam« te »hrvatski nacional-radikalizam« (str. 74—237), a s njima, dakako, i na političku djelatnost njihovih nosilaca: Narodne stranke i Stranke prava. Pri tom se nije oslonio samo na temeljito poznavanje cjelokupne dosadašnje literature nego je iskoristio svu objavljenu izvornu građu i povrh toga se uvelike poslužio i dosada nepoznatom arhivskom građom, koja već sama po sebi daje njegovu djelu posebno značenje i vrijednost. Međutim, svoj je prikaz, u stvari, ograničio na bansku Hrvatsku; hrvatski pokret u Dalmaciji i u Istri tek je dodirnuo, upotrijebivši neke osnovne podatke iz literature. Iako se takav postupak može, iz više razloga, opravdati, on je cjelovit prikaz, između ostaloga, osiromašio za idejno veoma zanimljivo i važnu koncepciju Mihovila Pavlinovića.

Autor se u svom radu mogao obilato poslužiti i rezultatima vlastitih studija u kojima već više od jednog desetljeća proučava promjene u hrvatskom društvu i političkom razvoju nakon uspostave ustavnog stanja 1860. Budući da se veći njihov dio odnosi na pojavu pravaštva i napose E. Kvaternika, to poglavlja njegove knjige, u kojima prikazuje narodnjake u cjelini, uključujući i privre-

menu secesiju samostalaca (1863—67), znače potpuno nov prilog hrvatskoj povijesti, ne samo u njegovu dosadašnjem istraživačkom radu nego i u znanstvenoj literaturi uopće.

Knjiga se sastoji od devet poglavlja. Prva dva (str. 12—73) uvode čitaoca u poznavanje općenitih preduvjeta za narodni pokret u 60-im godinama, a zatim kao središnji dio teksta slijede poglavlja 3. i 4. o naprijed spomenutim osnovnim ideologijama. Od pet idućih poglavlja (str. 237—378), u kojima autor izlaže politički razvoj u cijelom obrađenom razdoblju, jedno se izdvaja svojim sadržajem prikazujući odnos službene Rusije prema »nacionalno-oslobodilačkom pokretu na Balkanu i slavizmu« (268—280), ali se i ono, po mnogim novim podacima i neposrednoj vezi s politikom Narodne stranke, dobro uklapa u cjelinu teksta.

Autor ispravno uočava da je »nacionalni princip — idejna podloga različitih struja u nacionalnom pokretu 60. godina XIX stoljeća« (76) i da je to on bio već u preporodno doba. Prema tome, taj pokret polazi od prirodnopravnog shvaćanja, koje daljnju potkrepu nalazi u argumentima historijskoga, državnog prava (77). S obzirom na tendenciju da poneko i danas istakne prioritet historijskog prava u nacionalnom pokretu Hrvata, pridajući mu po tome konzervativno obilježje, ova autorova konstatacija zavređuje osobitu pažnju.

Iako se austroslavizam u hrvatskoj politici, od revolucije 1848. do konačne pobjede dualizma 1871, najtešnje spaja s jugoslavizmom, pa mu je i nosilac bio isti, tj. Narodna stranka i to jednako matica kao i Samostalna narodna stranka, autor im ipak daje oprečne ocjene. Uviđa, doduše, da prvom pripada značenje etape prema konačnom cilju — stvaranju nezavisne države svih Južnih Slavena. i da je »narodnjacima, usporedo s austroslavizmom, bila svojstvena antiaustrijska orijentacija« (140). Uza sve to ne nalazi u austroslavizmu ništa pozitivna, izuzimajući uzajamne veze među slavenskim narodima. Mislim da se u ocjeni austroslavizma ne može prijeći preko činjenice da se on pojavio kod Čeha kao nerazdvojni dio njihova nacionalnog programa i da su ga 1848. zastupali kako liberali tako i radikali. U hrvatsku je politiku, naprotiv, ušao tek 1848, kada je ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca unutar granica Monarhije, uređene kao federalistička zajednica njezinih naroda, značilo maksimum realnih mogućnosti. Beču je taj program bio potpuno tuđ, ne samo za revolucije nego i nakon pada Bachova apsolutizma. Međutim, tako dugo dok se Beč odupirao uvođenju dualizma a južnoslavenski su narodi bili preslabi da postignu nezavisnost, ideja »liberalnog federalizma« — kako autor naziva austroslavizam — bila je, teoretski, upravo tako realna kao i unionistička ideja užeg povezivanja s Ugarskom.

Težeći za tim da izbjegne jednostrana i šablonska rješenja, autor često upozorava na različita protuslovlja i opasnosti olakog uopćavanja u izuzetno zamršenim prilikama u kojima je Narodna stranka tada djelovala. Opravdano, npr., ističe relativnost uobičajenih termina kao što su liberal i liberalizam u nacionalnim pokretima (97, bilj. 86), razlike u socijalnim i političkim pogledima među narodnjacima (86), njihov interes za probleme sela, iako su ih podređivali nacionalnom cilju (86), zahtjev za financijsko-ekonomskom autonomijom kao temeljem njihova minimalnog programa (89) itd. Ali on u toj težnji za objektivnošću nije ostao dosljedan. Iz njegova se pisanja stječe dojam kao da su narodnjaci ponekad bili skloni misli o ujedinjenju svih Južnih Slavena u okviru Monarhije, dakako federalistički uređene. Na temelju triju Strossmayerovih izjava zaključuje, nadalje, da je »ideja austrijsko-hrvatske alijanse« značila neku konstantu u politici hrvatske liberalne buržoazije itd. Objašnjenje, pak,

za sve te neskladnosti i protuslovlja, u kojima je najzad prevladavala tobožnja sklonost prema Austriji, nalazi u buržoaziji kao društvenoj podlozi Narodne stranke i njezinim konkretnim materijalnim interesima.

Na žalost, svi su dosadašnji pokušaji da se struktura te buržoazije egzaktno utvrdi i tako dođe do pouzdanih podataka o njezinu poslovanju ostali uzaludni, a ni autor nije mogao čvrstim dokazima potkrijepiti svoje tvrdnje o zainteresiranosti buržoazije na općeaustrijskom tržištu i njezinoj posredničkoj ulozi u austrijskoj trgovini na Balkanskom poluotoku (168, 170). Na još veće teškoće autor nailazi kada promjene u politici narodnjaka nastoji objasniti konkretnim probicima buržoazije, koja je ionako — kako sâm konstatira (80) — pokazivala slab interes za politiku.

Podvajanje narodnjaka prilikom glasovanja o načelnom priznanju zajedničkih poslova s Austrijom 5. kolovoza 1861. ne govori u prilog pretpostavci da je Narodna stranka, tada još uvijek jedinstvena, izražavala neke konkretne materijalne interese hrvatske trgovačke buržoazije koje bi je upućivale na potrebu užih političkih veza s Austrijom. Za priznanje dali su tada svoj glas najistaknutiji vođe Stranke, koji su nakon raspusta Sabora prešli u opoziciju protiv centralističkog režima i u njoj dosljedno ustrajali do njegova pada 1865. Zar bi matica narodnjaka mogla podnijeti težinu takve političke borbe kada bi njezinu politiku određivali materijalni interesi buržoazije ovisni o austrijskom kapitalu? A kako onda razumjeti onaj zaokret u strategiji narodnjaka koji je vodstvo Stranke ljeti 1866. doveo do toga da ono sklopi tajni sporazum s Kneževinom Srbijom o zajedničkoj politici, a da usporedo, na kraju iste godine, ne odričući se toga sporazuma, prizna javno zajedničke poslove s Austrijom? Politika Narodne stranke bila je prvenstveno uvjetovana izrazito *političkim* interesima — odnosom političkih snaga u Monarhiji i promjenama u politici Beča koje su u 60-im godinama bile česte i gotovo nepredvidive.

Izrazito politički razlozi utjecali su i na odvajanje onog dijela narodnjaka koji su od 1863—67. tvorili Samostalnu narodnu stranku. Autor, dakako, pretpostavlja i u tom slučaju postojanje nekih konkretnih materijalnih interesa koji treba da objasne pojavu ove vladine stranke. I opet je riječ o »dijelu buržoazije, osobito one koja je bila povezana s austrijskim kapitalom«, iako nedostaju suvremeni podaci koji bi tu tvrdnju mogli donekle potkrijepiti. Zbog toga je težište palo na činovništvo, pa iako ne može biti sumnje o tome da je ono za svaki režim moglo značiti stanovit oslonac, ne smije se prijeći preko činjenice da su istaknuti samostalni-činovnici, među kojima je bilo vrlo izgrađenih ličnosti, zastupali određeno političko uvjerenje za koje su u potrebi žrtvovali i svoje činovničke pozicije. Pogotovu je neopravdana negativna ocjena uloge koju je Ivan Mažuranić odigrao u Saboru 1861. Zak. čl. 42. o uvjetima unije s Ugarskom nije nikakvo njegovo osobno djelo koje bi on, prema autoru (240), izveo tobože »u suglasnosti ili prema instrukcijama austrijskih vlasti«. Za tako tešku tvrdnju uzalud ćemo tražiti dokaze. To vrijedi i za daljnju tezu autorova prikaza prema kojoj samostalci, kao »najviše oportunističko buržoasko-činovničko krilo austroslavizma i jugoslavizma« (256), postaje odgovorno i za uzmak u politici Narodne stranke nakon 1871.

Međutim, u prikazu jugoslavenske politike narodnjaka ima dobrih opažanja. Autor ispravno konstatira da »u redovima narodnjačkog pokreta nije bilo jednodušnosti u nijansama shvaćanja „jugoslavenske ideje“, a nije bilo ni jasnoće u terminologiji; odatle različite predodžbe o Južnim Slavenima »kao posebnim narodima, kao plemenima, kao jedinstvenom narodu« (123). Uza sve to autor

točno zaključuje: »Po svom obliku teorija nacionalnog jedinstva, jugoslavizam je u biti služio u 60-im godinama ciljevima *nadnacionalnog* saveza Južnih Slavena« (125). Prema tome, autor smatra »pojednostavnjenom« tezu F. Čulinovića o »nacionalnom unitarizmu narodnjaka« (146), a ne može se složiti ni s mišljenjem V. Bogdanova da je »otkaz od „čistog“ jugoslavizma svjedočio o „separatizmu“ i javljao se kao posljedica „nenormalnih“ uvjeta u životu Južnih Slavena« poslije 1848. (130, bilj. 167).

Neusporedivo manje teškoće pričinjao je autoru prikaz pravaškoga »nacionalnog radikalizma« (164—236), koji je on već otprilike dobro poznao i koji je po svojoj problematici uopće mnogo jednostavniji od narodnjaštva. Autor opravdano konstatira da su pravaši »po svojoj ideologiji stajali najbliže uz male vlasnike«, dakle sitnu buržoaziju, i da se »u cjelini ne javljaju kao seljačka stranka« (166) niti su »ideolozi seljačke mase«, štaviše, da su njihovi socijalni pogledi, s obzirom na seljaštvo, bili umjereniji od stavova nekih građanskih demokrata g. 1848. (184). Iako se odlučno suprotstavljaju stranom kapitalu, oni su »suradnju klasa smatrali neophodnom za uspjeh nacionalnog pokreta« — kaže autor (187) — i »u cjelini su stajali na buržoaskom stajalištu, približavajući se u mnogome liberalima« (189). Autor dobro uočava da se u izbornom proglašenju pravaša od 1871. »demokratizam u čisto političkoj sferi spaja s liberalnom umjerenošću u sferi socijalnoj« (196). Njihov »pankroatizam«, kojim nisu obuhvaćali Bugare smatrajući ih posebnim narodom, autor, doduše, izvodi iz ilirske »ideje o liderstvu Hrvata u južnoslavenskom svijetu« (201) — koja se misao mora, u najmanju ruku, označiti spornom —, ali ga s pravom označava kao izraz malograđanske netrpeljivosti (201) i kao teoriju što treba da posluži »velikohrvatskoj politici, koju bi inače bilo teško opravdati« (207). S pravom, nadalje, osuđuje politiku pravaša prema Slovincima kao neispravnu (203) i zaključuje da »pojedina odstupanja od dosljednog pankroatizma ne mijenjaju bit pravaškog programa« (205). Posebnu pažnju zavređuje autorova misao da pravaši, »u stvari, ma koliko nam se to činilo paradoksalnim, polaze od postojanja nekoliko nacija. Teorija jedinstvenog naroda imala je za njih službeno značenje i jedva je se može pri karakteristici ideoloških principa pravaša uzimati ozbiljno« (207). Najzad, autor je načisto u s činjenicom da »ne raspoložemo nikakvim dokazima o vezama pravaša s radnicima u Hrvatskoj potkraj 60. i na početku 70. godina«, te da »nisu pronađeni podaci koji bi neposredno dokazali veze pravaša s Internacionalom« (222).

U toj analizi pravaštva nedostaje ipak jedan element koji je za razumijevanje njegove nacionalne ideologije, pa i hrvatske nacionalne ideje uopće, neophodan, a to je reakcija na ranije dozreli i ekspanzivni srpski nacionalizam. Ne može se smatrati slučajnom činjenica da je A. Starčević prvi put izrazio svoju velikohrvatsku ideju izazvan velikosrpskim pisanjem srpskih listova u N. Sadu i Beogradu.

Autor posvećuje dosta prostora pojavi pravaške »ljevice« 1870/1, koju smatra nosiocem »revolucionarno-demokratskih tendencija« što su se, tobože, pojavile u hrvatskom društvu poslije 1867. (217). Ma koliko mala grupa mladih »komunarda«, kako ih je A. Cesarec, ponešto pretjerano, nazvao, pobuđuje pažnju historičara, nema još uvijek dovoljno podataka za donošenje sigurnijeg suda o njihovim socijalnim shvaćanjima. Autor se opravdano zadovoljava samo s mogućnošću da su se »ideje nacionalne nezavisnosti isprepletale u lijevom krilu pravaša s perspektivom odlučnih socijalnih promjena« (223). Pri tom, s razlogom, pomišlja na utjecaj Bakunjinovih ideja. Iako se postojanje radikal-

njih pogleda, osobito u odnosu prema religiji, ne može kod pravaške »ljevice« poreći, nedostaje u izvornoj građi podloge o nekim dubljim promjenama u društvu i, čak, pojavi, pobliže neoznačenih, »poluproleterskih elemenata« (232), koji bi, prema shvaćanju autora, trebali da uvjetuju pojavu takvih pogleda.

S obzirom na izuzetno značenje koje u obrađenom razdoblju pripada ličnosti E. Kvaternika, tvorca pravaške ideologije, ne mogu se ovdje mimoći dvije autorove tvrdnje o njemu. Prema prvoj je »u ideologiji Kvaternika bilo jakih elemenata klerikalizma« (197), ali autor ne kaže, u čemu su se oni sastojali. Kvaternik je, dakako, bio duboko religiozan, s nekim izrazitim crtama mističizma, ali je pitanja vjere podređivao svojoj nacionalnoj ideji. Prema drugoj tvrdnji je Kvaternikovo priznanje zajedničkih poslova s Austrijom u njegovu nacrtu ustava 1861. bilo samo »manevar« u protivaustrijskoj djelatnosti pravaša (242). Kvaternik je doista nešto kasnije, zacijelo pod Starčevićevim utjecajem, glasovao protiv tog priznanja, ali je u svom nacrtu ustava vrlo dobro uočio da se ni personalna unija s Austrijom ne može zamisliti bez žrtvovanja jednog dijela hrvatske suverenosti.

Autor se ponovo vraća pravašima i napose Kvaterniku u zadnjem, devetom poglavlju, kada raspravlja o Kvaternikovu pokušaju ustanka koji je završio njegovom smrću. Iako se prema kasnijim tvrdnjama Rade Čuića, vrhovnog zapovjednika ustanika, odnosi sa stanovitom rezervom, ipak ne smatra riješenim pitanje Starčevićeve uloge u pripremama za ustanak (359), a sklon je da povjeruje Čuiću i s obzirom na tobožnju jugoslavensku propagandu među krajišnjicima, kojom bi se oba začetnika pravaštva tada bila poslužila (362). Međutim, suvremeni izvori ne govore u prilog ovim pretpostavkama. S mnogo više razloga je autor nastojao objasniti strategijske ciljeve ustanka, iako ni o njima ne može reći ništa sigurnijega. Dopušta da je Kvaternik vjerojatno računao s međunarodnim konfliktom, ako se ustanak povoljno razvije (366), i da se, možda, nadao pomoći i od pokreta raje u Bosni, koji se tada pripremao (367), ali je sa sigurnošću mogao utvrditi samo to da nekom učešću stranaca ili ruskih emisara u pripremanju ustanka nema traga (364), a da je potpuno neosnovana i službena verzija o vezi ustanika s Internacionalom (366).

Govoreći o tome, autor se mogao pozvati na zanimljive podatke u ruskim službenim izvještajima. Prema njima je spomenutu verziju zastupao na kraju 1871. i sam Andrassy! Uopće je upotreba izvorne građe iz ruskih arhiva posebna prednost ove knjige. Iznenađuje savjesnost i pouzdanost vijesti koje u Petrograd šalju ruski poslanici iz Beograda i Beča te konzuli iz Rijeke i Dubrovnika. Neki od tih podataka otvaraju dublji uvid u nedovoljno razjašnjena pitanja ili pomažu da se pojedini važniji rezultati dosadašnjih istraživanja provjere i učvrste. Prema izvještaju vojnog atašea u Beču iz 1856, na primjer, ban Jelačić je u razgovoru s njime oštro osudio politiku tadašnjega apsolutističkog režima, osobito poreznu (46/7). Pogotovu su dragocjeni izvještaji koji se odnose na tajne veze Narodne stranke s beogradskom vladom 1866/67. Kancelar Beust je već u ožujku 1867. obavijestio poslanika E. P. Novikova o pregovorima koje je Strossmayer prošlog ljeta vodio s min. I. Garašaniinom (301). O sporazumu, do kojega su ti pregovori doveli, izvještuje pobliže beogradski poslanik F. Šiškin 9. I 1867. (303), a njegov izvještaj iz mjeseca ožujka i. g. donosi sasvim nove podatke o boravku M. Mrazovića u Beogradu (304/5). Konzulu u Rijeci poznat je sastav tajnog komiteta koji su narodnjaci osnovali u Zagrebu da poradi na provođenju sporazuma u život (305). Više vijesti osvjetljuje ulogu Napoleona III koji već u ožujku 1867. poduzima korake da Garašanina, u

interesu Austrije, odvrti od politike »uznemiravanja susjedstva« (316). Prema Šiškinovu (nedatiranom) izvještaju iz 1868, »s udaljenjem g. Garašanina iz ministarstva prekidaju se djelatni odnosi s Hrvatima i graničarima« (318). Konzul u Rijeci javlja 1867. o feudalnoj reakciji koju Levin Rauch provodi kao namjesnik banske časti (332). Itd. Ako tome dodamo podatke o kontaktima Strossmayera s ruskim poslanicima, o kojima je autor izvijestio u HZ XXI—XXII (Hrvatsko-ruski dodiri 1868—1870), onda postaje razumljiva želja da ovu izvornu građu vidimo čim prije objavljenu u cjelini.

Građa iz ruskih arhiva važna je i za bolje poznavanje tadašnjih odnosa ruske vlade i slavjanofila prema pokretu slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji. Autor je uvjerljivo pokazao da se Rusija, ne samo službena, negativno odnosila prema austroslavizmu i ideji o federalističkom preuređenju Monarhije. Narodna stranka je, naprotiv, do 1870. više puta pokušavala da uspostavi tješnju vezu s ruskom vladom, ali je to ova uvijek odlučno odbijala.

U autorovu prikazu hrvatske politike nakon nagodbe zahtijevaju dvije ocjene poseban osvrt. Iako u M. Pavlinovića, za razliku od Kvaternika, ima nesumnjivo klerikalnih elemenata, ne može se ni u njegovu slučaju govoriti o nekom izrazitom klerikalizmu u političkom smislu te riječi. Pogotovu se ne može primiti kao točno uopćeno povezivanje »hrvatske nacionalne propagande« u Dalmaciji s pojavom tobožnjih »klerikala« (312). Pavlinovićevo hrvatstvo, koje pri tom najviše dolazi u obzir, poniklo je iz otpora prema razvijenoj srpskoj nacionalnoj ideji, a u obrađenom je razdoblju bilo daleko od toga da »nacionalne interese Hrvata povezuje s habsburškom državom« (312). Jednako tako nije ispravno nekim usputnim napomenama u korespondenciji Račkog i Strossmayera pridati značenje kakvih izrađenih stavova. Ni za jednog se od njih ne može reći da je 1871. i 1872. bio »na kraju krajeva« (372) sklon da se pomiri s postojećom nagodbom, a kada je ona 1873. bila tek ponešto revidirana, obojica su se u znak protesta povukla iz aktivnoga političkog života.

Iako u knjizi V. I. Frejdzona ima još pojedinosti na kojima bi se čitalac mogao zadržati, ona u cjelini znači ozbiljan znanstveni napor koji zaslužuje pažnju i koji u mnogo čemu dopunjuje naše dosadašnje znanje o hrvatskoj povijesti u prikazanom razdoblju. Pokušaj autora da promjene u stranačkom životu, u svima njihovim pojedinostima, objasni kao odraz promjena u ekonomsko-socijalnoj podlozi, ostao je doduše, u najmanju ruku, sporan, jer za takvo prilaženje političkoj problematici nije raspolagao s dovoljno predradnja, ali na kraju vrijedi da se zamislimo nad njegovom ispravnom napomenom da »hrvatska historiografija nije još dovoljno proučila povijest nacionalnog tržišta« (33, bilj. 40).*

Jaroslav Šidak

* Autor je odlično svladao jezične teškoće različitih tekstova kojima se koristio u svom radu. Napomenuo bih samo da »Bachovi husari« nisu bili gusari, kako je on taj nadimak, preuzet od naziva za konjanike u austrijskoj vojsci, shvatio prevodeći ga riječju »pirati«.